

ІНСТРУМЕНТАРІЙ

Анатолій Ахутін

СЛОВНИК, ЩО ФІЛОСОФУЄ¹

«Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей»², ініційований Барбарою Касен і створений під її керівництвом, я вважаю не просто словником, а твором, твором філософським, унікальним твором сучасної філософії, ба навіть такої, якої ще не існує. Назву її філологічною філософією, аби нагадати взаємну дружбу-філію слова і думки.

Цей твір не має автора, проте в нього є ініціатор – французький філолог і філософ Барбара Касен – і чимало співавторів, але призначений Словник читачеві не для довідок, а для читання й подиву, того подиву, що спантеличує думку радикально, тобто – філософськи.

Ідеться про словник – твір, в якому немає й бути не може загального (наскрізного) сюжету. Жанром Словник нагадує славетну «Енциклопедію» Дідро і д'Аламбера, але його конструкція геть інша: це не простір знань, це інтерактивний гіпертекст, що говорить, твір, який творить тексти. У ньому зібрано не слова, але події. Можна назвати їх подіями іменування думки: схоплювання думки поняттям, прорікання поняття словом і поруч – інші можливі повороти тієї ж події, аватари тих таки понять, варіації схожих концептів – представників інших мовних середовищ. Але чи є вона тією ж самою, ця подія? І чи йдеться про саме її варіанти, аспекти, а не про незворотно іншу подію? І що ж тоді – інша думка щодо того таки «загального місця», на тому ж корені? Але ж намагались перекласти, сказати те ж саме іншою мовою... Що ж тут те «те саме», де розміщене, як існує.

Чи, інакше, ось думка схопила, зрозуміла дещо досі непомислене і невідчуване, для чого філософи винаходять неологізми (як-от «філософія», «ἐνέργεια», «haecceitas», «Ding am sich», «Nihilismus», «Dasein» ...), – як відтворити приховану тут словотвірну думку в поетиці іншої мови? Але якщо вдаватися до запозичень без перекладу (як почасти й діється) і робити вигляд, що разом зі словом запозичене й розуміння, то чи залишиться в цьому іншомовному футлярі та думка, заради якої склали нове слово? Чи можлива тут загальна поетика? Якщо ні, то як же цей неологізм виконає свою роботу винахідницького розуміння в майстерні іншої мови?

© А. Ахутін, 2020

© Є. Скопов, переклад з російської, 2020

¹ Ця стаття є розширеною й істотно доопрацьованою версією допису, опублікованого в інтернет-виданнях Kyiv Daily <https://kyivdaily.com.ua/anatolij-ahutin> і Богослов.ru <https://bogoslov.ru/event/6027150>

² Див.: [Cassin 2004]. Переклади українською: [Кассен 2009-2020]; російською [Кассен 2015-2017]; англійською: [Arter et al. 2015]. Словник також перекладається і видається арабською, іспанською, португальською, румунською, фарсі.

Коли римляни переклали аристотелівський неологізм ἐνέργεια звичним їм словом *actus*, на місці *буття в повноті сповнення* (ἐν ἔργον) з'явилося «енергійне» *діяння та дійсність діяння*. Якщо ж, наприклад, ми перекладемо звичний нам вислів «енергетична криза» (давньо)грецькою, тобто просто повернемо грецькі слова в їхню рідну стихію і спробуємо почути в контексті, наприклад, аристотелівської філософії, то що ми почуємо? Так, скажуть нам, значення слів із часом змінилось, що тут дивного? Але йдеться про мову філософії. Раптом ця зміна значень свідчить про значущу роботу думки, про істотне переосмислення сутності справи? Раптом, прислухавшись, ми почуємо не лише різномов'я, але й різномум'я мов і часу про те, що значить «бути насправді», «здійснюватись», «вирішувати/розв'язувати», «судити/міркувати»? І якщо це філософське різномум'я, то констатуванням відмінностей не обійдешся, є привід замислитись.

Відомо, що переклад – це намагання сказати те ж саме іншою мовою, але на практиці він завжди говорить щось інше. Мистецтво перекладача полягає в тому, аби відтворити не створене, а те, що творить, ухопити поетику перекладеного твору, те, чим був захоплений автор й що залишається значущим для нас, а тому не лише заслуговує, але й вимагає перекладу³.

Утім, значення «Словника» зовсім не в тому, щоби вкотре привернути увагу до складної «задачі перекладача». Його значення, повторюю, істотно філософське. Йдеться про переклад не повсякденної мови (із її складною прагматикою), не риторичних чи художніх текстів (із оригінальною поетикою), а філософських *понять* із *логікою* їх утворення – чітких визначень, універсальних і загальнозначущих.

У Словнику зібрано події не лишень іменувальної думки, але й думки визначувальної, думки в її намаганні сказати не «як що кому гадається й мовиться», а «як воно є». Ці події межують одна з одною, посилаються одна на одну, зустрічаються в загальних місцях, сполучаються в спільній справі й... не переходять, не перекладаються одна одною. Що це означає? Що наша думка, зайнята розумінням, не вміє до ладу зрозуміти те, що хоче зрозуміти? Чи її підводить саме *лад*, мова, що мовить не те, що «хотів сказати» мислитель? Чи, можливо, самі «що», самі «є», відкриваються нашій думці, здійснюваній в мовленні, мові, по-різному? Тоді намір філософії доторкнутись істини, буття, блага, ... марний, і нам, замкненим у світах своїх мов, не доступне те, що є саме по-собі? Не варто сподіватись і на загальну, штучну чи формальну мову, на обчислення якоїсь *mathesis universalis*, – ця мова, як і «раціональна» мова новоєвропейської науки, знову продемонструє лише те, що може бути сказане *саме* цією мовою, черговою, однією з решти.

І ось, Словник виводить читача із мовних світів, культур, епох, але не в якусь індіферентну усереднену спільність, а, навпаки, у неусувне різномум'я, різномум'я, різновіття, саме там, де думці йтиметься про один ум, один світ, одне буття. Саме тут, у розкритті такої неусувної відтепер події думки як спів-буття думки [со-буття мисли], полягає філософський значущий смисл «Словника філософій. Лексикона неперекладностей».

Про цей смисл, я й хочу поговорити.

³ Завдання перекладача, скажімо, за Вальтером Беньяміном, – це пошук у мові, якою перекладають, тієї інтенції, що дозволила би відтворити в цій мові «відлуння оригіналу». Якщо йдеться про філософію, то інтенція філософського прорікання – *істина*, і її «відлуння» приховує в собі відповідну й не менш відповідальну думку. Переклад «не туди» перетворює думку, що її перекладаємо, на безвідповідну брехню, яку потім розмістять в архівах історії філософії під ярликом якогось «ізму».

1. Грибниця сучасності

Словник звертає увагу читача не на багатозначність понять-термінів, а на те, як слова стають поняттями, думка знаходить своє слово, а те, про *що* вони – і думка, і слово – уперше з'являється в цьому їх співробітництві. З'являється й розходиться із собою.

Думка помічає, як мислиме зрікається мови, що поіменовує його, як воно йде в себе, вимовлене немов загадка (оракул, зі слів Геракліта: «не говорить відкрито, не приховує, а натякає») (DK B 93)⁴). Інша мова в тому ж місці розігрує іншу подію, іменує, мовить, значить, мислить інакше. А по-між мовами в даному випадку – жодних речей із номенклатурою назв, жодного тезаурусу усталених значень, жодних окреслених (описаних) узусів спільних дискурсивних практик.

Ми, читачі, насправді присутні при тому, як «думка не виражається в слові, але здійснюється в слові»⁵. А для думки філософської саме в цьому звершені, власне, і полягає суть справи.

Це стає зрозумілим саме в досвіді перекладу (спробах перекладу), на межі мов (а в «Словнику» поки що їх європейський мінімум із доречними вкрапленнями арабської та іврити, на обрії ж – усесвітнє розширення лексики). Тут думка мимоволі повертається у свою незавершену роботу, а мислиме та іменоване – у свою загадковість.

Словник, помітив я, улаштований так, що стає твором, який творить можливі філософсько-філологічні твори. Цей твір, за своїм задумом, не завершується, зростає. У міру зростання не лише примножується кількість термінів: непередбачувано галузяться їхні значення, залишаючись при цьому в композиції, не створеній жодною авторською волею й, відповідно, позбавленій єдиного сюжету, і такій, що має хіба лейтмотиви, констеляції, переклички. У конструкції словника філософське ім'я («сутність», «принцип», «доля», «правда», «Dasein», Olam, Corso...) залишається місцем різномовного спілкування з приводу *розуміння*, відповідно, *поняття* – місцем неперекладного зіткнення іменувань. Цей поліфонічний контекст росте і сам собою стає родовищем *нових* сенсів.

Здається, ніщо не реалізує текст-*ризому* Дельоза-Гватарі ліпше за цей Словник⁶.

Ця книга – словник, який зростає всюди, накреслюючи лінії, зв'язки й вислизання, оклики, сегменти, інтенсивності й розмивання. Але це і внутрішнє спілкування на спільній території, у спільних задумах. У цієї книги є тема – філософія. Вона проростає в різних місцях і часах, нічого в них не скасовуючи, не «знімаючи», втягуючи у свій склад, залучає в спілкування смислів стародавні, класичні й сучасні філософські поняття. Шляхами перекладів, залучення нових статей новими мовами «грибниця» цієї книги поширюється сучасним світом. Лексикон поєднує в умі читача різні смислові світи, інтелектуальні контексти, концепти, поетики розуміння й фігури визначення термінів. Тут, в умі і свідомості читача, вони можуть вступати в потенційно плідне спілкування. Тому поліфонія «Словника» зростає в майбутнє. Воно здійснюється там, куди вводить читача читання книги – у подію іменування смислів, переосмислення імен, пробликів нових смислів у розривах, з'являннях, на межах, одне слово, у мисленні, в умі читача, пробудженому філософськи.

Зрештою, Словник – твір усесвітньо-історичного спілкування істот, що розмовляють, мислять і спантеличуються філософією. Ми потрапляємо не лише в міжмовний,

⁴ Див.: [Diels; Kranz 1960: 172].

⁵ «Думка не виражається в слові, а здійснюється в слові. Тому можна було би казати про становлення (єдність буття і небуття) думки в слові» [Вьготский 1996: 306].

⁶ Див.: [Deleuze, Guattari 1980]. У мене, взагалі, складається враження, що Словник, ініційований Барбарою Касен, підбиває підсумок багаторічної роботи французького постструктуралізму (так званої French Theory; див.: [Cusset 2008]) й увінчує її адекватним, наочним твором.

але й, так би мовити, у між-софійний (це «Словник філосоФІЙ») простір. Понад те – це «між» входить у наш власний ум і готує його до такого спілкування.

2. Гетерогенність істини

Філософія, розгортається у світі не просто своєї мови, а в *логосі* понять, в обдуманих і ґрунтовній логіці їхнього формування. За самим задумом вона необхідно набуває форми моно-лого-центричної конструкції (зрозуміти – це досягнути розумом, піднести різноманіття до єдності).

Але ж і справді, здається, що сама ідея розумного досягнення передбачає онтологічно єдину архітектоніку умоосяжного універсуму, відповідно, єдину логіку універсально мислячої людини. Гадок, поглядів, навіть світоглядів, включно зі спогляданнями, імпліцитно притаманним мовам, може бути без ліку, але істина – одна, чи не так? Будова «Словника» показує можливість – а судячи з усього, неминучість – цілковито іншого – онтологічно гетерогенного – влаштування універсуму саме у горизонті його умоосягнення.

Ідеться не про різномовну (і *різно-* в усіх інших відношеннях) гетерогенність людського світу, що існує на Землі, а про форму його розуміння: про логіку й архітектоніку нашого розуміння цієї гетерогенності, про форму (форми) його осмислення. Тепер деконструювати нав'язливий монологізм «охоплювальної» думки не складно. Достатньо, наприклад, пропустити терміни, що використовуються тут мною («розуміння», «логіка», «універсум», «сутність», «істина»...) через призму розщеплення й диференціації Словника, аби побачити неусувну смислову спектральність цих понять.

До того ж, не просто спектр значень у різних мовах (наприклад, *істина* – ἀλήθεια (грец.), *veritas* (лат.), *emet* (іврит), *правда*) – тут можна було б сказати, що мови засвоюють різні аспекти істини, передбачуваної єдиної. Ні, ідеться про філософські поняття, що обґрунтовано претендують на *одно-* і *загально-*значущість.

Це не слова мови, а імена понять, вибудованих як завершені *терміни*. Питання аж ніяк не про труднощі перекладу, а про те, що викривають ці труднощі: внутрішню гетерологічність самих понять. Неперекладність фундаментальних філософських понять підказує, що логіка їхнього формування складається як своєрідна *діаферо-логіка*, логіка необхідної *розбіжності* мислення зі самим собою⁷, причому мислення, насправді філософського: ідеться не про різні аспекти істини, а про різні істинності істини.

Проте вимога єдності і спільності розуміння залишається. Ба більше, вона підсилюється й болісно загострюється «гарячою» проблемою *взаємо-*розуміння чи неусувного *взаємо-не-*розуміння, спілкування, що розуміє, що остаточного роз-єднання. Адже йдеться зовсім не лише про звичну багатозначність слів і труднощі перекладу. «Неперекладність», коли йдеться про філософські поняття, зіштовхує нас із набагато більшим утрудненням, – задавою *взаємо(не)розуміння* у фундаментальних – перших началах і останніх питаннях – буття людини людиною в нашому спільному світі.

⁷ Мислення (τὸ διανοεῖσθαι), каже Платон, це «λόγον ὃν αὐτὴ πρὸς αὐτὴν ἢ ψυχὴ διεξέρχεται περὶ ὃν ἂν σκοπεῖ. ... τοῦτο γὰρ μοι ἰνδάλλεται διανοομένη οὐκ ἄλλο τι ἢ διαλέγεσθαι, αὐτὴ ἑαυτὴν ἐρωτῶσα καὶ ἀποκρίνομένη (мовлення, яке душа веде сама до себе про те, що вона розглядає. Мені здається, що міркування – не що інше, як розмова, яку душа веде сама із собою, запитуючи й відповідаючи) (Theaet. 189e-190a; див. аналогічні означення: Софіст 264a, Філеб 38c, Тимей 37b). – Тут і далі, якщо відсутні українські переклади, ми посилаємося на оригінальні тексти Платона за версіями, розміщеними на сайті [L'antiquité grecque et latine latine du moyen âge](http://remacle.org), створеному заходами Філіппа Ремакля <http://remacle.org>. Див.: [Platon].

3. Співавторство мови в думці

Словник має підзаголовок: *Лексикон неперекладностей*. Філософський сенс словника сягає саме цього – *неперекладності*.

Мов багато й неперекладність входить у їхнє осердя. Але ніхто не перекладає «мову», перекладають слова, висловлювання, тексти, авторські твори. Та, усе ж, у будь-якому висловлюванні сама мова завжди вже є співавтором. Це ось співавторство мови перекладне менш за все. Це зовсім не технічна складність, бо інша мова – інший співавтор.

Вільгельм Гумбольдт попереджав: «Мову слід розглядати не як мертвий витвір [Erzeugtes], але як процес, що витворює [Erzeugung]. ... Мова – не *ergon*-знаряддя, а *energeia* – діяльність, творчість» [Humboldt 1836: 39]. Фразу Гумбольдта «Die Sprache ist das bildende Organ des Gedankens» незмінно перекладають (принаймні – російською) у тому сенсі, що мова є орган, який утворює думку [ор. cit.: 50]. Водночас «думка» перебуває тут не в знахідному, а в родовому відмінку, і це *genetivus subjectivus*, тобто: «мова – це утворювальний орган думки»: мова це орган думки, не він утворює, а думка в мові, за допомогою мови утворює ... що? Саму себе у висловлюванні, проріканні, у злученні з мовою... Курйоз у тому, що помилка перекладу передає суть події. У ній *два* суб'єкти: мова, її власна «внутрішня форма», що вже якось формує думку, і думка, що зі свого боку вперто формує своє прорікання, розуміється на значеннях, шукає або винаходить слова для поняття, вкладає в них новий, нечуваний смисл. Мова завжди вже мислить, мислить не лише складом речень, але й усім граматичним організмом (відмінами, дієвідмінами, синтаксисом), а думка, хай би якою мовчазною й утаємниченою вона була, завжди вже бурмоче щось нищечком, вона, так би мовити, приречена на мовлення, зчеплена з голосом і слухом. Цього нас навчає поезія. Але філософія навчає ще й іншого.

Що відчутніше в сказаному співавторство мови, як от у поезії, то виразнішою є присутність не тільки іншої системи, а й іншого співавтора. При цьому кожною мовою можна сказати (ба у ній – у будь-якому висловлюванні – якось уже сказане) все.

Відомим є вислів Мартина Гайдегера «мова – дім буття»⁸. Його можна розуміти так: смисл буття не схоплюваний в поняттях, трохи розкриває себе в розумінні, характерному саме для мови, буття (його смисл) оселилося в мові, в її поезії, і сповіщає про нього саме поезія. Вдумуючись у це сповіщення, не забуваймо і про те, що таких домівок безліч. Загадкова фраза Гайдегера чаїть у собі гумбольдтівське *sprachliche Weltansichten* («світогляди мов») чи – у менш «тевтонській» глибокдумності – «гіпотезу мовної відносності» Сепіра-Ворфа [див.: Sapir 2008; Wharf 1964].

Мова замкає цілісне й повноцінне буття людей у свій (по-різному облаштований) дім, і мовлення різних «домовиків» змішуються з мовленням тих, хто говорить.

Неперекладність тоді означає – *люди, які говорять, живуть у різних домах-світах*, і перехід зі світу у світ потребує особливих «обрядів переходу».

Але ж це парадокс! Мова – засіб спілкування – перетворюється на засіб унеспільнення. Стіни цих домівок-світів, стіни, що говорять, оповідають, що звернені до невідомого – будь-якого – адресата й водночас утримують оповідане в собі.

Ні, відповімо ми само-бутнім, ми не залишаємося в наших «провінціях». Ми не рослини, закорінені у своєму ґрунті, ми не домашні тварини. Ми не притикаємося іп

⁸ «Die Sprache ist das Haus des Seins. In ihrer Behausung wohnt der Mensch. Die Denkenden und Dichtenden sind die Wächter dieser Behausung» (Мова – дім буття. У домівці буття мешкає людина. Мислителі й поети – хранителі цієї домівки) [Heidegger 1976: 313].

der Hütten, не розкидані хуторами, селами й селищами, ми живемо в багатодомному всесвітньому місті. Наше місто має агору, форум, площу, майдан, де, як заведено, знаходиться храм, ратуша, музеї, філармонії, бібліотеки – уже готові форми всесвітньої цивілізації, які втілюють можливість політичного, культурного, духовного спілкування. У нас є Європейський – а, за задумом, усесвітній – словник філософій.

Не в європоцентристській мові універсальної науко-техніки, не в узагальнювальній всесвітній посередності якогось універсального есперанто знаходиться мова нашої спільності, та, усе ж, – в єдності, прямо супротивній містечковому аутичному роз'єднанню неперекладних мов і замкнених ментальностей. У Західній Європі над світами національних мов століттями панувала мова спілкування християнського світу – латина. Тепер у всьому глобалізованому світі такою мовою стає англійська. Барбара Касен називає цей global English словом *глобиш*. Але глобиш к жодному разі не варто плутати з англійською. Різні мови не можуть перетворитися на діалекти й варіації однієї, кожна з них володіє могутністю власного світотворення. Навпаки, це глобиш – службовий діалект міжнародних конференцій та туристичних круїзів, так само як і гугл-перекладач – є службовим інструментом інтернет-спілкування. [Касен 2012: 44-49]

Мова, утім, стає діалектом (ідіолектом) і в тому випадку, коли замикається в собі. Тоді той, хто має говорити, не говорить, а занурюється в поезію внутрішніх форм, вслуховується в те, як die Sprache spricht і промовляють речі. Такий ідіолект німецької мови створив Гайдегер, і я дозволю собі, за аналогією з «глобиш», назвати його *Schwäbisch* (хоча це слово й означає справжній діалект німецької).

Саме ця неприборкна, неузагальнювана суперечність людської спільності щось підказує нам стосовно влаштування і способу людського буття й мислення. Якщо йдеться про нашу загальноєвропейську спільність, буде справедливою фраза Умберто Еко: «Мова Європи – це переклад»⁹. Переклад перекладає не лише з мови в мову, а й із культури в культуру, з епохи в епоху, зі села в місто, із вулиці в замок чи в комірчину: з одного нескінченного контексту в інший, не менш нескінченний. Таке буття в перекладі, на переході із дому в дім, у спілкуванні на площі між домами-мовами, між націями, конфесіями, культурами, епохами властиво європейській культурі [див.: Ахутін 2015].

Так – по-європейськи – зрозуміле, буття людини є, висловлюючись мовою філософії Шелінга, вище *потенційованим*, ніж буття мешканця свого дому. Зрозуміло, що наступним і, мабуть, гранично потенційованим буде буття людини глобального світу як світу неусувно й неперекладно різномовного *спілкування*. Ідеться про спільність спілкування, а не узагальнювального у(по)середнення.

Саме тут, на порозі «планетарного» буття людини, Словник указує на принципове утруднення.

4. Поетика мови і логіка логосу

Можна говорити про поетику мови: вона має «внутрішню форму» (В. Гумбольдт), внутрішні форми слів відкривають їхню поетичну складеність (А. Потєбня) і поезія, опріч усього іншого, говорить про поетичне єство мови. Але у філософії між думкою і мовою складаються інші стосунки.

⁹ За Еко, Європа має стати землею перекладачів, тобто людей, що вміють глибоко вдаватися у вихідний текст і мають велику любов до своєї рідної мови, в якій вони намагаються шукати синоніми. Саме такою, на його думку, є «ідея Європи» [Еко, Schifano 1992].

Ми вже не раз підкреслювали: «Словник філософій, лексикон неперекладностей» – філософський словник. Сюжети, теми, концепти філософської думки додають проблемі неперекладності нового ускладнення. Саме відкриття, з'ясування цієї перешкоди і робить Словник усерйоз філософським твором.

Думка у філософії зразу має на увазі горизонт граничної універсальності, тут думають і говорять про саме *буття*, саму *істину*, про загальний *світ*, загальне *благо*, чи взагалі про *суцце*, про *дещо* взагалі, про *чистий* розум, поняття, знання *як такі*, – отже, про те, що, за суттю свого мислимого значення, є вільним від завад мови, її недоречних підказок, метафор і двозначностей.

Тут думають від самого початку, у мовчанні й тиші, відповідно, говорять так, ніби, говорять уперше.

На відміну від наук, філософія не має вжитку ні «бази даних», ні усталеної аксіоматики, ні формальної, орієнтованої на граничну однозначність мови математики. Вона не має «предметів», на які можна було би вказати пальцем, послатись як на спільне надбання, у ній не можна задати умови для відтворення в загальнодоступному досвіді таких «речей», як «одиночність», «трансценденталі» чи «ego cogitans».

У філософії думка пориває вийти з особливої – мовної – оселі буття до *самого* буття (до «суцього, позаяк воно суцце», як говорить Аристотель). Мовлення, власне, є мовленням не стільки про буття, скільки по цей вихід до нього, про апорії – необхідні непрохідності – на цьому шляху. Одна з апорій полягає якраз у тому, що мові «природного світла рації» на кожному кроці суперечить мова – теж «природна», теж вродженна¹⁰.

Вийти з мови (завжди особливої) чи не означає це взагалі втратити мову, мовлення, оніміти? Далі, вийти думкою до *буття*, чи не означає це вийти думкою також і зі самої думки? Допоки розмірковуємо, ми шукаємо слова, блукаємо в значеннях, міркуємо, маючи на меті знайти, схопити те, що є, і вимовити тим самими те саме, про що й ідеться, а не те, що блукає в нетрях мови, хіба не так? Якою мовою проказує філософія свої онтологічні істини? Як думка *про* річ може перетворитися на думку (і мову) *самої* речі, на її власне *сповіщення*? І хіба не списав Аристотель свої категорії з граматичного ладу висловлювання [Benvensite 1966: 63-74]? Власне, саме слово «категорія» (а перша з-поміж них – добре знана *сутність*, οὐσία, substantia) означає «судження», «вирок».

Ми знову, але тепер уже кажучи про мову філософії, опиняємося поміж двох крайнощів (про які говорить Платон у «Кратилі»): штучна мова умовно універсальних систем, філософський словник безпритульних термінів, тезаурус деякої усередненої метафізики-для-всіх, по один бік, з іншого ж – якщо не первісна мова речей, що сповіщають, то деяка одвічна (природно) філософська мова, як-то грецька чи німецька, чи, як гадають Гегель і Гайдегер, мова, що мовить сама, від філософа потрібні лиш слух, що дослухається, й увага, що зважає.

Отож, – перекладний внаслідок позамовної загальнозначущості *термін-знак* чи не перекладне нікуди самосповідальне слово, «самовитое» слово, як казав Велимір Хлебніков.

Наш Словник – філософський, він теж лексикон понять-термінів.

Однак, поставлені поряд зі своїми іншомовними відповідниками, висунуті на межі неперекладності, зведені в неминучу відтепер розмову, вони втрачають термінальну визначеність, закарбована в них думка знову виходить на світло нового – різномовного, і, усе ж, спільного – світу. На непрохідних кордонах ми говоримо не про різні

¹⁰ Мова апріорніша за всі апріорі, вона сміється над «чистотою» кантівського розуму. Саме так казав Йоган Гаман, непримиренний опонент Канта [див.: Hamann 1967: 219-227].

значення, не про різні «узуси» й «дискурсивні практики», а про різні смисли *всезагальних* за задумом понять («благо», «істина», «буття...»). Як же це можливо?

Придивимось.

5. Мова і логос

Щоби будувати мета-фізику, філософська думка має вибратися також і з природи («фізики») мови, званої природною, має створити свою мета-мову. Вона позначається не лише на мові й у мові, але й у протиборстві думки з мовою, завжди двозначною й багатозначною. Із *хаосу* наріч, діалектів, говірок, контекстів, сенсів, із натовпу того, як і чим *плине* дещо в *словах* людей – з прагматики «гадок», – спираючись на внутрішній устрій мови, думка вибудовує *космос* свого власного мовлення, свого *логосу*.

Будь-який елементарний філософський *концепт* (наявний у словниковій статті, наприклад, той самий «логос») є не навмання вигаданим поняттям, а зачаттям (начатком, початком, «сім'яним логосом», як говорили стоїки) світу, в одну мить досягнутого (конципійованого) і лише потім артикульованого (народжуваного) в *системі* понять. Значення імені філософського концепту окреслюється вже не стихійною полісемією слова, а логічним контекстом авторської системи.

Тут нас очікує інше утруднення. Якщо терміни-поняття це слова, значення яких окреслюється концептуальною системою, а системи відрізняються, то на додачу до неперекладності з'являється непереосмислюваність. Навіть одне й те ж грецьке слово «логос» є неперекладним зі світу Геракліта у світ Аристотеля, а вони обидва – у світ Євангелії від Йоана. У ще іншому світі існує *ratio*, яке вважається перекладом «логосу». Є «ідея» Платона, і вона відрізняється від «ідеї» Декарта¹¹, Канта чи Гегеля не менше, ніж різняться між собою світи й мови систем цих мислителів.

Тому кожен філософський словник, де терміни тиняються без систем, є антифілософським, є описом останків, уламків і черепків різних філософських організмів у їхній братській могилі.

Водночас Словник Барбари Касен названий набагато точніше, хай би як загадково звучала ця назва: Європейський словник *філософії*. Неперекладність з мови у мову (додам: з епохи в епоху, з культури в культуру) підсилюється тим, що тут ідеться ще й про переклад із одної філософської системи в іншу. Неможливо перейти з одного філософського світу в інший, кажемо ми, але неможливо й не переходити (і не перекладати), якщо ми, усе ж, залишаємося у філософській думці. У спільноті друзів «софії» з'ясування стосунків неминуче.

Але що означає «система»? Чи були системи в Геракліта, Паскаля, Ніцше чи К'єркегора? Філософія є системною завжди, – не завжди у виконанні, але завжди в задумі: це задум осмислення світу від самого початку й до софійного завершення («софія», варто згадати, це – від Гомера до Соломона – «майстерність, мистецтво», закарбоване в досконалому витворі).

У філософіях перед нами не просто випадкові поняття про се-те, а певні задуми світу, що претендують на первісність і універсальність, певні відповіді на питання «як

¹¹ У Платона речі розпізнаються (пригадуються) у світлі їхніх умоглядних *видів-ідей*, і можна сказати, дивлячись на шкапу, ««хіба це кінь?!» чи, навпаки, дивлячись на доброго коня: «ось це – справжній кінь, усім коням кінь!» Натомість у Декарта відношення речі й ідеї обертається. Тепер (і тільки тепер!) ідеї *наші*, вони взагалі можуть бути химерами нашого виображення, вигадками нашого ума чи недосконалими, часто хибними *подобами* речей, невідь як витворюваними в нас невідомими діями: «з природного світла для мене є явним, що ідеї перебувають у мені як деякі образи, котрі можуть, щоправда, легко виявитися менш досконалими від тих речей, з яких їх було видобуто, але не можуть містити нічого більшого чи досконалішого» [Декарт 2014: 192].

можливий світ?» Філософ не обов'язково мислить у заданому собі задумі, але він мислить тут: у задумах, задумами. У філософських задумах задумується й артикулюється *ум* (відповідь на питання, що означає *розуміти*), який має на меті артикулювати *світ* (відповідь на питання, що означає *бути*).

Ум і світ – *узагалі*. Філософія може скільки завгодно грати словами, діалектами, жаргонами, жанрами, дисциплінарними мовами, неологізмами, але мета її – *λόγον διδόναι* (як сказав Сократ) – скласти звіт, усвідомити, пояснити, обґрунтувати... Чи, можливо, просто *дати слово*, передати його від нас тому, про що йде мова й що саме слова позбавлене?

Ось і приклад неперекладності, неперехідності. Що, власне, означає цей вираз, як його перекласти з грецької? Знання, каже Сократ (Платон) у «Теететі» (ні, затнемося знову, не «знання», а *епістема*, а якщо «знання», то в якому сенсі? І чи не переходимо ми з нашими перекладами – *scientia*, *наука* – в інший світ?) є «правильна гадка» (*δόξα* – хіба «гадка»? Ми ж бо знаємо, наприклад, слово «ортодоксія» – «православ'я»...) з *логосом*. Знову цей «логос». «Логос» – підкаже звичайний словник – це «розрахунок», «відношення», «глузд», «слово». Логосом-словом може бути цілий трактат чи поема, як «Слово про закон і благодать». Хай там як, без неї – розсудливого обґрунтування (системи) – ніщо «знане», стверджує Платон, неможливо вважати знанням. Тобто чим? – Справа тут не в загадках, а в тому, що – ось і тут, зараз – відбувається: питання про переклади ніби продовжують сократівські допитання про *значення-міркування* і, здається, повинні привести до однозначного знання, для якого різнитимуться в різних мовах лише імена, але не *суть справи*, не *самі речі*. Що ж це?

Ведучи сократичну розмову (створячи *логоси* – *τοὺς λόγους ποιῆσθαι* – говорить Сократ в «Апології» (38a)¹²), ми включаємося в роботу з багатозначними словами й ситуаціями в пошуках визначеної відповіді на питання «що таке?» Ми шукаємо єдине значення, що ніби прямо означає означуване, власне, саму суть справи.. Ми прагнемо визначеності однозначного *терміна*. І ось, кажуть Платон і Аристотель, шлях із хаосу природної багатозначності до космосу понять, що однозначно знають, прокладає *логос* – мовлення, що розмірковує та відповідає за себе, думка, яка складає собі звіт у тому, що вона говорить. Не просто та, яка щось знає, але й та, що знає, яким *логосом* отримане й тримається це знання. Що ж дивного в тому, що відповідальна філософія складається в логоцентричну – ба навіть моно-лого-центричну – метафізику? Філософ не розповідає власні гадки про світ, не загадкові мудрості сповіщає: він продумує мови розуміння світу, наскільки світ *узагалі* може бути врозумливим.

Передбачається, що шукана артикуляція універсуму, що мислить, не збігається з артикульованістю (витлумаченістю) світу, що завжди вже відбулася в мові. Нашій цілеспрямованій думці доведеться боротися з мовою і боротьба ця ведеться там і тим, для чого ми залишимо грецьке слово *логос*. Тобто знову в словах і словами. Ні, ми «будуємо логоси», аби з'ясувалося те, про що й ідеться – *εἶδος*. Такі вже філософські *речі*: їхнє буття утримується річчю, що мислить.

6. Омонімія перекладу

Мало не кожне обговорення тематичного поняття Аристотель починає з детального розгляду його узусу, багатоманіття загальноживаних значень його імені (див., наприклад, кн. V Метафізики) і полісемії слова як *πολλαχῶς λεγόμενον* (того, що говорить у безлічі різних значень). Але запитаймо себе: якщо йдеться про переклад з мови в мову, на скільки ж збільшується це *πολλαχῶς λεγόμενον*, – можливі значення й

¹² В українському перекладі Йосипа Кобіва цей вираз відтворено стандартно: «вести розмови» [Платон 1999: 37].

розуміння? – Не важко відповісти: *збільшується на всі мови й усю історію думки*. Наш «Словник філософій» у цілому повинен потрапити у філософський словник майбутньої «першої філософії». Як сучасна філософська думка може бути відповідальною думкою, не розібравшись у цій різно- і багато-значливості? Обговорюваний Словник – перший крок на цьому важкому шляху.

Передбачалось, що шлях розрізнення значень має кінець, межу – *terminus*, по-грецьки *ῥος*, *ῥοισμός* – головне значення, *визначення* (Met. VII, 10, 1034b20)¹³. *Визначення* – це таке значення імені, яке не просто використовують за різних обставин, воно прямо стосується іменованого в його власній (?) суті. Платонівський Сократ запитусь: «що є *справедливе* саме по-собі?»

Разом зі співрозмовниками він шукає остаточне, граничне визначення, яке заздалегідь має на увазі його розпитувальна думка. Платон «те, що маєтьс на увазі», шукає, називає *ідеєю*. Нам легко помітити, що його «ідея» – дещо прямо протилежне нашій, «наша» відповідає радше платонівській «гадці»...

Але як же раптом так вийшло? Що таке «нашій»? Якою є роль Декарта в цьому перетворенні? І якщо це так, то що ж вийде, коли ми перекладатимемо Платона, використовуючи грецьке слово «ідея», але не уточнивши, в якому сенсі? Можливо, Сократ (у тексті Платона) не погодився би з «нашим» сенсом, а ми, не спитавши його, переклали його думку в «нашу», в якій і сліду не залишилося від «виду», що звучить у грецькому слові.. У нас на місці «ідей» стоятиме якесь «уявлення», кажучи українською, чи *geraesentatio* – латиною (внутрішні форми обох слів різні й викликають різні уявлення).

Платонівський Сократ хоче визначити «знання», «справедливість», «красу», «мужність»... так, аби значення цих понять не залежало від прагматики вживання. *Ідей*, додамо ми, за задумом не мають залежати від того, як вони іменуються різними мовами, варто тільки замінити ім'я визначенням, і переклад має стати можливим. Якщо ім'я (ῥοισμός) містить у собі й вінчає собою розмірковування (λόγος, тобто розбір значень і збирання їх на шляху, що веде до визначення (ῥοισμός) чи поняття), то термін може бути перекладеним іншою мовою, варто тільки тут зробити відповідну роботу *логосу*.

Тут на нас очікує один підступ, який я називаю омонімією перекладу¹⁴. Ми помітили: між словом і терміном (визначенням, поняттям) знаходиться *логос*: деяка робота думки, включена в термін-поняття. Переклад терміна, який ігнорує цей *логос*, цю роботу думки може бути правильним як переклад слова, але катастрофічно помилковим як переклад філософського терміна. Це стає особливо очевидним, коли саме слово є тим, що мова запозичила з іншої мови.

Технічна мова україномовної філософії містить чимало грецьких і латинських слів; «*філософія, ідея, енергія, хаос, космос, субстанція, акцидент, трансценденція*». Здавалося б, вони не потребують перекладу, проте тут на нас і чатує помилка, і то чимала.

У «Категоріях» Аристотель так означає омонімію: «Ὀμώνυμα λέγεται ὃν ὄνομα μόνον κοινόν, ὁ δὲ κατὰ τοῦνομα λόγος τῆς οὐσίας ἕτερος» – «Омонімами [одноіменними] називаються такі [що?] не сказано. – А.А.], тільки ім'я яких є спільним, а відповідним цьому імені *логос тес усіас* різний» (Cat. 1, 1a). Ось цей вираз «λόγος τῆς

¹³ Тут і далі посилання на оригінальні тексти Аристотеля ми подаємо за версіями, розміщеними на сайті *L'antiquité grecque et latine*, створеному заходами Філіппа Ремакля <http://remacle.org> Див.: [Aristote]. – «Ὀρισμός ... λόγος τοῦ τί ἐστίν»: означення – «логос» (формулювання, поняття) того, чим є щось [відповідь на питання: що таке?]] (An. post. 2, 10 93b29). Відшукання першоозначень і є головною проблемою Сократа, Платона й Аристотеля.

¹⁴ Слово «омонімія» тут ужите умовно. Я використовую його тільки в означенні Аристотеля, яке наводиться трохи нижче.

οὐσίας» (якщо вдуматись, а не перекладати його просто як «значення») вказує на те місце й подію, де відбувається все філософськи значуще. Якщо при перекладі ігнорується те, що Аристотель тут називає λόγος τῆς οὐσίας (залишимо цю фразу поки без перекладу), виникає перекладацький омонім: ім'я-слово перекладене, ім'я-поняття гірше, ніж втрачене, воно неврозумливо переосмислене.

Ще раз: між іменем-терміном (ὄνομα) та означуваною-визначуваною «суттю» (οὐσία) знаходиться широке поле такої собі прореченне-думки [рече-мисли] (λόγος): складна робота логічної думки й самостійне життя проречення, що завжди вже мислить і то мислить по-своєму. Увага філософської думки помічає й виносить на світло таємне життя цієї роботи, щоб себе в ній усвідомити, і говорить відповідально без таємного співавторства мови.

Перше, що слід помітити: шукана, визначувана *суть* не передує її імені-означнику, а з'являється *разом* із ним як продукт *логосу*.

Аристотель нам пояснив: слово «логос» тут – визначення. Але йдеться не про номінальне визначення і не про словесне формулювання вже якось отриманого поняття, а про *логіку утворення понять разом із логікою розуміння визначуваного*. Основне утруднення при перекладі філософських понять у тому, що «сутності» («усіай»), які відповідають цим поняттям («логосам») (*буття, суще, природа, ідея, розум, світ, душа...*) не мають місця ніде, окрім логічно визначеного топосу, що утворюється разом із ними. Вони не існують ні як речі, на які можна вказати пальцем (вони умо-глядні), ні як, наприклад, математичні об'єкти, визначення яких включає в себе їхню побудову. Ці *істинні* «речі», що відрізняються від думки *про* речі (зокрема, і сама їхня «істинність»), утім, існують тільки як мислимі, тільки як фігури «логосу», що направляють умо-гляд.

Є, наприклад, ум, що помислює себе, в Аристотеля і є дух, що помислює себе, у Гегеля. Відповідний текст «Метафізики» (XII, 7) можна перекласти з грецької на німецьку, але «логос», яким визначений «ум» в Аристотеля, не є «логос» гегелівської «Логіки», ці «ум» і «дух» *онтологічно* різні: різні їхні *οὐσία-сутності*, бо різні *λόγολογίκα*, що їх визначають. Переклад вимагає тут не лише філологічної, але й строгої філософської роботи з перетворення «ума» на «дух». А der Geist чи die Vernunft, які перекладають тут ὁ νοῦς, були б *омонімами* перекладу.

Філософські поняття іменують речі, які існують тільки в думці та мовленні, і парадокс у тому, що вони існують у думці, помислюються, як *οὐσία* – поза-мисленнєві сутності, а висловлюються не формальною мовою універсалій, а в стихії своїх природних мов. Вони є продуктами роботи *логосу*, але поза-логічні: з одного боку, тут у висловлювану думку втручається власне життя мови, з іншого – буття по той бік мови та думки. Логіку цього двоїсто спантеличеного *логосу* ми назвемо – на відміну від формальної логіки – *онтологікою*

Філософські системи, тим паче епохи історії філософії, відрізняються цим онтологічним «логосом»: не просто відповідями на питання «чим є дещо?», але логіками побудови можливих відповідей від *самого початку*, різними *онтологіками*. У події філософської думки немає і не може бути нічого задалегідь «визначуваного», а це значить – нічого спільного з іншими системами-подіями. ...Окрім самого починання: говорити, винаходячи мову істини, думати, виправляючи думку в «природне світло рації», бути, починаючи бути вперше.

Та чи не значить це, що філософська думка залишається замкненою, запечатаною в онтології свого *ума*, де, з одного боку, *своя* мова, з іншого, істина *свого* буття, яке мислиться в апріорній логіці *своєї чистої рації*? Якщо так, то виходу – переходу, перекладу – з

цього онтологічно продуманого, категоріально артикульованого, своєю мовою сказаного світу в інший немає, і будь-який переклад філософського поняття, що ігнорує цю принципову – онтологічну – неперекладність, є гіршим, ніж помилка: він є недо-розумінням.

Тому вираз λόγος τῆς οὐσίας однаково потребує і філологічної, і філософської уваги.

7. Приклади філософськи значущої неперекладності

Саме тому, що ми не можемо ні вказати, ні побудувати такі «речі», як «єдине», «начало», «природа», «причина», «розум», «свідомість»..., залишається єдина стихія пошуків і означення понять, стихія думки (логіка) та мови (семантика). Тому Аристотель кожен раз рухається від імен до означень, розбираючись у прагматиці й полісемії мови. Я вважаю доречним звернутися тут до колізій, які постають при сприйнятті Аристотеля ближчою мені російською перекладацькою традицією.

Узяти хоча б ту ж οὐσία. Повсякденне значення цього слова – «майно (нерухомість), статки»¹⁵. Аристотель у своєму філософському словнику (V кн. Метафізики, 1017b 23-25) дає означення: або «останній підмет, який вже не говорить ні про що інше» (τό θ' ὑλοκείμενον ἔσχατον, ὃ μηκέτι κατ' ἄλλου λέγεται), або «форма і вид кожного» (ἐκάστου ἢ μορφῆ καὶ τὸ εἶδος), вид, що деяким чином уміщує все. Наприклад, про першостихію іонійців він говорив, що вона «τῆς μὲν οὐσίας ὑλομενούσης τοῖς δὲ πάθεσι μεταβαλλούσης» (Met., I, 983b) – «...щодо [основної] істоти перебуває не порушеною, а щодо своїх властивостей, [які підвладні впливам¹⁶] – змінюється». Але опозиція «сутність-властивості» переносить нас у шкільну метафізику, а «сутність-явище» переносить у філософію XVII століття, де сутність (essence) відрізняється від існування (existentia): сутність це ідеалізація, а явища – множина можливих реальних речей, в яких проявляється сутність.

Тут же в Аристотеля йдеться про характер існування οὐσία як деякої «основної істоти» (дуже вдалих, на мою думку, переклад Кубицького) та її минулих станів-завань. З нею може багато що статися, вона може багато чого зазнати, але вона не є «носієм властивостей» і не є деякою сутністю, що лежить за множиною явищ і визначає можливість їхнього існування. «Усія» – не ідеальна сутність, а, навпаки, деяке «господарство», що самостійно ведеться, – господарство обійстя, міста чи світу – жива «істота», єдине чи одиничне, що мислиться в повноті свого буття.

Особливо наочно омонімія, про яку я кажу, виявляється там, де російська мова засвоїла грецькі слова, непомітно змінивши їхнє концептуальне значення. Ідеться про той самий «логос тес усіас» – *продуктивну* логіку розуміння самої суті, – його в подібних випадках змінено так, що між означуванним оригіналу та означуванним в перекладі буквально немає нічого спільного.

Тут буде цілком достатнім розібрати дещо детальніше лише один приклад: слово *космос*. У відомому фрагменті (Aët. 2, 1.1 = DK. 14, 21)¹⁷ говориться:

Πυθαγόρας πρῶτος ὠνόμασε τὴν τῶν ὄλων περιούριον **κόσμον** ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ τάξεως.
Андрій Лебедев [Лебедев 1989: 147]¹⁸ перекладає російською:

¹⁵ За авторитетним давньогрецько-англійським словником Лідла-Скота-Джонса (онлайн-версія), перше значення οὐσία: «that which is one's own, one's substance, property» [див.: Liddell, Scott].

¹⁶ У цьому перекладі взято за основу термінологію російського перекладу Олександра Кубицького (основное существо / свойства). Ми перекладаємо тут термін πάθεσι розгорнуто, не вдаючись в дискусію щодо його оптимального перекладу. Принагідно відзначимо позицію перекладачів англійською. Для перекладу пари οὐσία / πάθεσι Вільям Рос просто вдається до латинізмів the substance / modifications, а Г'ю Треденік essence / affections.

¹⁷ Див.: [Diels, Kranz 1960: 105].

¹⁸ В англійських перекладах відповідником для κόσμος зазвичай обирають нейтральне World.

Пифагор первый назвал Вселенную «космосом» по порядку, который ему присущ.

Слово, здається, просто залишене без перекладу. Насправді ж воно вже перекладене, тобто перенесене в знайомий усім нам контекст уживання, а саме в контекст космології, учіння про світобудову, ледве не астрофізики. Тоді буде доречним говорити про «виникнення поняття “космос”», про «розвиток ідеї “космосу”». Тобто – про виникнення того самого поняття й розвиток тієї самої ідеї, яка – у розвинутому вигляді – представлена сучасною теорією Всесвіту. Хоча, якщо ἡ τῶν ὀλῶν περὶοχῆ – це і є Всесвіт (з великої літери), то до чого тут грецьке слово «космос», що це за ідея ним виражена, у чому тут першість Пифагора й до чого той «порядок», через який Всесвіт названо космосом, – усе це залишається неясним.

Ось це і є «омонімія», оскільки «логос тес усіас», реальне означення космосу в сенсі новоевропейської науки, не має, можна сказати, нічого спільного з тим, що називали космосом греки. Нескінченний, однорідний, ізотропний простір, в якому рухаються точкові центри сил, не кажучи вже про «всесвіт, що розширюється», не тільки не може бути «космосом» у давньогрецькому розумінні, але, навпаки, це гарний приклад повної *акосмії*, як могли би сказати греки. Сучасною космологією Всесвіт розуміється як скінченний чи нескінченний *просторово-часовий континуум*, в якому існують уся матерія й енергія¹⁹. Навіть якщо там наявний порядок (закони), то, за означенням *суті справи* (згідно з «логос тес усіас»), там не може бути жодної *періохі*, нічого осяжно (нехай умоглядно) «всецілого», «усеохопного», але ж саме *періохі* Пифагор, нібито, і назвав «космосом»²⁰.

Тож у Пифагора вперше виникає зовсім не наша ідея «космосу»-Всесвіту, це, мабуть, багато хто розуміє. Але чи розуміє читач власне термін грецької космології, що виникає в живій стихії грецької мови й у певній логіці розуміння? Сенс грецького слова *космос* набагато ближче передає слово *косметика* (κοσμητικὴ τέχνη – *мистецтво прикрашати*), ніж, наприклад, слово *світобудова*.

Ще й покривало накинула зверху з богинь найясніша –

Гарне, тонке, новоткане, й біліло воно, наче сонце,

Пару красивих сандалій до ніг підв'язала блискучих.

А як прикрасами цими своє приоздобила тіло (περὶ χροῖ θήκατο κόσμον),

Вийшла із спальні вона.

(Іл. XIV, 184-187; переклад Бориса Тена²¹)

¹⁹ Для наочності процитую доволі давній уже опис, що не може, утім, вважатися застарілим і нині: «У цілому можна вважати твердо встановленою загальну картину еволюції, поєднувану назвою “теорія гарячого Всесвіту”. Ця картина включає в себе ізотропне (тобто однакове в усіх напрямках), однорідне (однакове в усіх точках простору) розширення Всесвіту. Всесвіт заповнений матерією, в якій кількісно переважають фотони...» [Зельдович, Новіков 1975: 17].

²⁰ Слово *періохі* (за LS, «a containing, enclosing, compass, circumference») у фразі ἡ τῶν ὀλῶν περὶοχῆ означає *охоплювальний кордон* (цілого), це синонім *σφαῖρα* – *небесне склепіння*. Див., наприклад, Епікурів лист до Піфокла (88, 5-7); вважаю показовим англійський переклад цього фрагмента: «A world [κόσμος] is a circumscribed portion of heaven that contains stars, earth, and all visible things, the dissolution of which will bring about the annihilation of everything within it; it is separated from the unlimited and terminates at a boundary that is either rare or dense; it is either revolving or stationary; it has an outline that is either round or triangular or of any other shape» [Diogenes Laertius 2018: 523]. Ось цю «піднебесну», ніби вирізану з нескінченної сфери, власне, Пифагор і назвав «космосом», через властивий їй прекрасний лад.

²¹ Ми цитуємо український переклад Іліади за [Гомер 2006].

Перекладач природно відтворив тут κόσμος словом «прикраса».

Отже, у фрагменті з Аетія сказано, що Піфагор, мовляв, першим назвав вбрання всього в цілому – небо – прикрасою через порядок (τάξις) у ньому.

Космос – оздоблення-ошатність-порядок – це (1) гарний вигляд улаштованого цілого; (2) вид, в якому кожне є впізнаваним в цілому, оскільки знаходиться на своєму місці й у свій час; вид, отже, не тільки гарний, але утворює необхідний «син-таксис» розуміння кожного суцього, інакше кажучи розумний вид або навіть вид самого розуму як такого, що існує.

Так підказує мова, її внутрішня семантика, яка корінням сягає міфу й розгортається в епосові, розсіяна в прагматиці повсякденного мовлення. Мова підказує й наштовхує на думку. У поезії її внутрішніх форм, у метафориці, метоніміях, полісемії мова завжди вже мислить сама. Тут же, у живому мисленні мови, починається думка, яка хоче «дати собі логос – звіт», усвідомити саму себе, розібратися в хаосі мови й зібратись у космос ума. Філософський логос прагне перебудувати приватний дім свого світу і своєї мови на всезагальний – загальнозначущий – космос.

Таким є піфагорійсько-платонівський космос, і тепер ми з розумінням прочитаємо у «Філебі»: «...сказати, що ум улаштовує все гідним видовища світового порядку – Сонця, місяця, зірок і усього колообігу небесного склепіння (τὸ δὲ **νοῦν πάντα διακοσμεῖν** αὐτὰ φάνα καὶ τῆς ὄψεως τοῦ κόσμου καὶ ἡλίου καὶ σελήνης καὶ ἀστέρων καὶ λάσης τῆς περιφορᾶς ἄξιον)...» (28c-e). Ум цього «космосу» – не пізнавач-експериментатор, який теоретично екстраполює свої місцеві спостереження на нескінченність, а ум-косметор, облаштовувач, що починає з образу цілого. Ум-косметор обмежує, охоплює *все як одне*. Мислити цим умом значить давати лад, маючи на увазі одиницю цілого.

Розбиратися і збирати в почленоване ціле – це також сенс власне грецького «логосу»²². Ним визначається логіка утворення понять-означень. У горизонті онтологічного космосу, передбаченого заздалегідь умом-косметором, умоспоглядається те, що може бути зрозумілим (зрозуміти – це з'ясувати: як, де й коли кожному суцього краще бути в порядку всезагального космосу). Тут, в умоглядному космосі, перебувають ті істоти, які за допомогою логосу-означення іменуються поняттями-термінами.

Боецій в VI столітті перекладає означення *омоніму* в Аристотелевих «Категоріях» так: «*Aequivoca dicuntur quorum nomen solum commune est, secundum nomen vero substantiae ratio diversa*» [Aristotelis 2006]. Λόγος перекладений як ratio, а οὐσία як substantia. Перед нами постає два запитання: (1) як відрізняються семантичні поля слів, що перекладають, та слів, що перекладаються, і (2) якщо відрізняються, то яким є логічний устрій цих термінів.

Словник нам говорить, що ratio поділяє з логосом значення *розрахунок, відношення* і в цьому сенсі може означати *обмірковування, прикидання*, але не містить значення *слово*. Vera ratio – *істинне вчення*, говорить Лукрецій, – у новому вигляді розкриє природу речей. Досить по-грецьки ratio-обмірковування розраховує тут на передачу ratio самої природи. З часом, проте, у християнському богослов'ї семантичний аспект логосу-слова стає настільки значущим, що закріплюється іншим словом – *verbum*. Грецький «логос» розщеплюється на два латинських слова – ratio і *verbum*. Словом *Verbum* перекладає св. Ієронім Логос із Євангелія від Іоанна. Саме це *Verbum*, Слово-Бог, зосереджує

²² Серед перших значень дієслова λέγω (від якого λόγος) – *збирати* (хмиз, каміння), *відбирати, розбирати*. У німецькій – той же етимон у слові *lesen* (читати). Прорікання цього слова, прорікання, що витлумачує й мислить, розібране в есеї Гаїдегера [Heidegger 2000].

в собі не лише світо-творчу силу *логосу* й нову онтологію творіння, але й саме промовляння одкровення. *Субстанції*, створювані *Словом* ума-креатора (а Словник нам розповідає, що для розуму Отця, поки Він лише задумує творіння, не народжує Слово, що творить, зберігається слово *ratio*), онтологічно інші, ніж аристотелівські «усії», які визначаються у своїй суті логосом ума-косметора. Ба більше, Логос-Verbum – Христос – не лише творить, але і прямо у звичайному мовленні звернений до людини

Інакше кажучи, у «Логосі» Євангелії від Йоана неперекладно повідомлені одне одному не лише семантика юдейського «давар», грецького «логос» і латинського «*verbum*», але й усезагальні, ніби надмовні *онтологіки* чи *розуми*. Власне, лише тут, на цій неперхідній межі між логосами-світами, і постає питання, яке потребує граничної уваги філософії.

Окрім того, це означає також, що переклади аристотелівських понять латиною або мають відповідним чином переосмислювати логіку означення (*λόγος τῆς οὐσίας*), або ж вони залишаються логічно сумнівними поняттями лексично правильного перекладу імен. Аристотель св. Томи це Аристотель іншого *логосу*, іншої *онтологіки* – томістський Аристотель.

Якщо взяти до уваги будову *логосу*, який утворює як значення терміна, що означається, так і суть означуваного ним суцього, нам буде не просто описувати грецьку космологію як перші міфопоетичні здогадки стосовно того ж Усесвіту, який ми тепер не споглядаємо, а надійно досліджуємо за допомогою своїх радіотелескопів. Ідеться про різні «суті», що помислюються різними логіками розуміння, і розуміються в різних смислах. Відповідно, переклад філософського поняття, що ігнорує логіку його утворення, це переклад, позбавлений сенсу і такий, що породжує омонім, який спантеличує.

Натомість ми тепер можемо запитати: а який *логос* (яка онтологіка) *розуму*, що передбачає в якості всезагального (істинного, об'єктивного) світу саме навпаки – невизначено-нескінченний Всесвіт? Цей розум не так косметор-облаштувач, як космонавт, астронавт. Периферія його Всесвіту всюди, а центр – ніде. Він сам має створювати собі орієнтири, розуміючи їхню умовність. Зрозуміти для нього зовсім не означає означити, а... що? Який його *логос*, якою є логіка розуміння, що задалегідь відкриває світ як нескінченний предмет нескінченного пізнання? І якою мовою говорить цей мандрівник між універсумами? У боротьбі з якою багатозначністю й за підказками якої мови вибудовує він свій логос? Ось тут питання перекладу постає з неочікуваною гостротою.

На світланку Нового часу (*modernity*) мова науки, що народжувалася, утворюється *національними* мовами [Olschki 1922]. Республіка вчених володіє латиною, але розмовляє (листується) усіма мовами. Мова думки (*логос*) віднині так само не «дім буття», як Земля – не центр світу. Думка шукає універсальну мову, знаходить її в математиці, але мова математики придатна лише для природознавства...

Утім цей вузол ми тут розв'язувати не будемо.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Ахутин, А. В. (2015). *Європа – форум мира*. Київ: Дух і Літера.
 Вьготский, Л. С. (1996). *Мышление и речь: психологические исследования*. Москва: Лабиринт.
 Гомер. (2006). *Іліада*. (Б. Тен, Пер.). Харків: Фоліо.

- Декарт, Р. (2014). Медитації про першу філософію. In О. Хома (Ред.), «Медитації» Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень: Жан-Марі Бейсод, Жан-Люк Марйон, Кім Сан Он-Ван-Кун (сс. 115-292). Київ: Дух і Літера.
- Зельдович, Я. Б., & Новиков, И. Д. (1975). *Строение и эволюция Вселенной*. Москва: Наука.
- Кассен, Б. (2012). *Більше однієї мови*. Київ: Дух і Літера.
- Кассен, Б. (Ред.). (2009-2020). *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей* (Т. 1-5). Київ: Дух і Літера.
- Кассен, Б. (Ред.). (2015-2017). *Європейський словарь философий. Лексикон непереводимостей*. (Т. 1-2). Київ: Дух і Літера.
- Лебедев, А. В. (Ред.). (1989). *Фрагменты ранних греческих философов. Часть I. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики*. Москва: Наука.
- Платон. (1999). Апологія Сократа. In Платон, *Диалоги* (сс. 20-41). Київ: Основи.
- Apter, E., et al. (Eds.). (2015). *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*. Princeton: Princeton University Press.
- Aristote. (n.d.). *Euvre complète*. Retrieved February 13, 2020, from L'antiquité grecque et latine du moyen âge website <http://remacle.org/bloodwolf/philosophes/Aristote/table.htm>
- Aristotelis. (2006). *Categoriae*. (Boethius, Trad.). Retrieved February 10, 2020, from Documenta Catholica Omnia website https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0480-0524_Boethius_Aristotelis_Categoriae_LT.pdf
- Benveniste, E. (1966). *Problèmes de linguistique générale*. Paris: Gallimard.
- Cassin, B. (Ed.). (2004). *Vocabulaire Européen des Philosophies. Dictionnaire des Intraduisibles*. Paris: Seuil, & Le Robert.
- Cusset, F. (2008). *French Theory: How Foucault, Derrida, Deleuze, & Co Transformed the Intellectual Life of the United States*. Minneapolis, & London: University Of Minnesota Press.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1980). *Capitalisme et Schizophrénie 2: Mille Plateaux. Introduction. Rhizoma*. Paris: Minuit.
- Diels; H., & Kranz, W. (1960). *Die Fragmente der Vorsokratiker. I [Kap. I. Orpheus - 58. Pyth. Schule]*. Berlin-Charl.: Weidmann.
- Diogenes Laertius. (2018). *Lives of the Eminent Philosophers*. (J. Miller, Ed.; P. Mensch, Trans.). Oxford: Oxford University Press.
- Eco, U., & Schifano, J.-N. (1992). "Il faut placer notre espérance dans une Europe de polyglottes..." Retrieved February 4, 2020, from Le Monde website https://www.lemonde.fr/archives/article/1992/09/29/un-entretien-avec-umberto-eco-il-faut-placer-notre-esperance-dans-une-europe-de-polyglottes_3542927_1819218.html
- Hamann, J. (1967). Metakritik über der reinen Vernunft. In J. Hamann, *Schriften zur Sprache* (S. 219-227). Frankfurt am M.: Suhrkamp.
- Heidegger, M. (1976). Briefe über Humanismus. In M. Heidegger, *Gesamtausgabe* (Bd. 9, S. 313-364). Frankfurt am M.: Klostermann.
- Heidegger, M. (2000). Logos (Heraklit, Fragment 50). In M. Heidegger, *Gesamtausgabe* (Bd. 7, S. 211-234). Frankfurt am M.: Klostermann.
- Humboldt, W. (1836). *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Berlin: F. Dummler.
- Liddell, H. G., & Scott, R. (1940). Ousia. In H. G. Liddell, & R. Scott, *A Greek-English Lexicon*. (H. S. Jones, & R. McKenzie, Eds.). Oxford: Clarendon Press. Retrieved February 12, 2020, from Perseus Digital Library website <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=ou/si/a>
- Olschki, L. (1922). *Geschichte der neusprachigen wissenschaftlichen Literatur* (Bd.1-3). Leipzig: Olschki.
- Platon. (n.d.). Dialogues. Retrieved February 12, 2020, from L'antiquité grecque et latine du moyen âge website <http://remacle.org/bloodwolf/philosophes/platon/loisindex.htm>
- Sapir, E. (2008). *The collected works. I. General linguistics*. Berlin: de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110198867>
- Wharf, B. (1964). *Language, Thought, and Reality: Selected Writings*. Cambridge, Mass.: MITpress.

Одержано 16.04.2020

REFERENCES

- Akhutin, A. V. (2015). *Europe is a forum of the World*. Kyiv: Duh i Litera. [In Russian].
- Apter, E., et al. (Eds.). (2015). *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*. Princeton: Princeton University Press.
- Aristote. (n.d.). Œuvre complète. Retrieved February 13, 2020, from L'antiquité grecque et latine du moyen âge website <http://remacle.org/bloodwolf/philosophes/Aristote/table.htm>
- Aristotelis. (2006). *Categoriae*. (Boethius, Trad.). Retrieved February 10, 2020, from Documenta Catholica Omnia website https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0480-0524_Boethius_Aristotelis_Categoriae_LT.pdf
- Benveniste, E. (1966). *Problèmes de linguistique générale*. Paris: Gallimard.
- Cassin, B. (2012). *More than one language*. Kyiv: Duh i Litera. [In Ukrainian].
- Cassin, B. (Ed.). (2004). *Vocabulaire Européen des Philosophies. Dictionnaire des Intraduisibles*. Paris: Seuil, & Le Robert.
- Cassin, B. (Ed.). (2009-2020). *European Dictionary of Philosophies: Lexicon of Untranslatables* (T. 1-5). Kyiv: Duh i Litera. [In Ukrainian].
- Cassin, B. (Ed.). (2015-2017). *European Dictionary of Philosophies: Lexicon of Untranslatables* (T. 1-2). Kyiv: Duh i Litera. [In Russian].
- Cusset, F. (2008). *French Theory: How Foucault, Derrida, Deleuze, & Co Transformed the Intellectual Life of the United States*. Minneapolis, & London: University of Minnesota Press.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1980). *Capitalisme et Schizophrénie 2: Mille Plateaux. Introduction. Rhizoma*. Paris: Minuit.
- Descartes, R. (2014). *Meditations on First Philosophy*. In O. Khoma (Ed.), *Descartes' "Meditations" in the mirror of contemporary interpretations: Jean-Marie Beysade, Jean-Luc Marion, Kim Sang Ong-Van-Cung* (pp. 115-292). Kyiv: Duh i Litera. [In Ukrainian].
- Diels, H., & Kranz, W. (1960). *Die Fragmente der Vorsokratiker. 1 [Kap. 1. Orpheus - 58. Pyth. Schule]*. Berlin-Charl.: Weidmann.
- Diogenes Laertius. (2018). *Lives of the Eminent Philosophers*. (J. Miller, Ed.; P. Mensch, Trans.). Oxford: Oxford University Press.
- Eco, U., & Schifano, J.-N. (1992). "Il faut placer notre espérance dans une Europe de polyglottes..." Retrieved February 4, 2020, from Le Monde website https://www.lemonde.fr/archives/article/1992/09/29/un-entretien-avec-umberto-eco-il-faut-placer-notre-esperance-dans-une-europe-de-polyglottes_3542927_1819218.html
- Hamann, J. (1967). *Metakritik über der reinen Vernunft*. In J. Hamann, *Schriften zur Sprache* (S. 219-227). Frankfurt am M.: Suhrkamp.
- Heidegger, M. (1976). *Briefe über Humanismus*. In M. Heidegger, *Gesamtausgabe* (Bd. 9, S. 313-364). Frankfurt am M.: Klostermann.
- Heidegger, M. (2000). *Logos (Heraklit, Fragment 50)*. In M. Heidegger, *Gesamtausgabe* (Bd. 7, S. 211-234). Frankfurt am M.: Klostermann.
- Homer. (2006). *Iliad*. (B. Ten, Trans.). Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].
- Humboldt, W. (1836). *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Berlin: F. Dummler.
- Lebedev, A. V. (Ed.). (1989). *Fragments of the early Greek philosophers. Part I. From epic theocosmogonies to the emergence of atomism*. Moscow: Nauka. [In Russian].
- Liddell, H. G., & Scott, R. (1940). *Ousia*. In H. G. Liddell, & R. Scott, *A Greek-English Lexicon*. (H. S. Jones, & R. McKenzie, Eds.). Oxford: Clarendon Press. Retrieved February 12, 2020, from Perseus Digital Library website <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=ou/si/a>
- Olschki, L. (1922). *Geschichte der neusprachigen wissenschaftlichen Literatur* (Bd.1-3). Leipzig: Olschki.
- Plato. (1999). *Apologia of Socrates*. In Plato, *Dialogues* (pp. 20-41). Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
- Platon. (n.d.). *Dialogues*. Retrieved February 12, 2020, from L'antiquité grecque et latine du moyen âge website <http://remacle.org/bloodwolf/philosophes/platon/loisindex.htm>
- Sapir, E. (2008). *The collected works. 1. General linguistics*. Berlin: de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110198867>

Vygotsky, L. S. (1996). *Thinking and speech: psychological research*. Moscow: Labyrinth. [In Russian].
Wharf, B. (1964). *Language, Thought, and Reality: Selected Writings*. Cambridge, Mass.: MITpress.
Zeldovich, Ya. B., & Novikov, I. D. (1975). *The Structure and Evolution of the Universe*. Moscow: Nauka. [In Russian].

Received 16.04.2020

Anatoly Akhutin

Vocabulary that philosophizes

The philosophical meaning of the “Vocabulaire européen des philosophies: Dictionnaire des intraduisibles” consists not only in its virtues as a dictionary of a new type. We show that this “Lexicon of Untranslatabilities” is an original work of contemporary philosophizing. This edition is fundamentally teamwork, uncompletable, growing, branching. The main features of the Dictionary as a philosophical work are as follows: (1) It is an interactive hypertext that creates new texts; (2) It is a collection not of words, but of “events of naming one’s thought.”

Untranslatable multilingualism of these terms involves the reader into a thought that is not closed in terms, not grasped by the mono-logos, unremovable. This situation every time in a new way problematizes the relationship between word, concept, thinking and that which is.

Анатолій Ахутін

Словник, що філософує

Філософське значення «Європейського словника філософій» полягає не тільки в його перевагах як словника нового типу. Ми показуємо, що цей «Лексикон неперекладностей» постає як оригінальний твір сучасного філософування. Цей твір є принципово спів-авторським, незавершуваним, таким, що зростає, розгалужуваним. Основні риси Словника як філософського твору є такими: (1) це інтерактивний гіпертекст, що творить нові тексти; (2) це зібрання не слів, але свого роду «подій іменування думки».

Неперекладна різномовність понять залучає читача в думку, не замкнену в терміни, не схоплювану моно-логосом, неусувну. Ця ситуація щораз по новому проблематизує стосунки між словом, поняттям, мисленням і тим, що є.

Anatoly Akhutin, PhD in chemistry, philosopher, translator.

Анатолій Ахутін, канд.хім.н., філософ, перекладач.

e-mail: akhutin@gmail.com
